
Kapitalism och tradition

Om kulturell komplexitet och modernitet

AV MATS LINDQVIST

i human- och samhällsvetenskapliga skrifter, på tidningarnas kultursidor, på konstgallerier och caféer, överallt i nutida intellektuella och finkulturella kretsar disputeras det livligt kring begrepp som anknyter till det *moderna* och *postmoderna*.¹ Inledningsvis var det kanske mest "postmodernismen" som cirkulerade i debatten, efterhand blev det naturligt att i samma andetag också tala om det "moderna". Det förra, framtidsorienterade begreppet tycks ha fungerat som ett distanserande redskap i förhållande till det senare. För att det nya ska få tydligare skärpa måste det förlegade lyftas fram och synas i sömmarna. På så sätt jämnade postmodernismen vägen för en knivskarp närgranskning av det västerländska förnuftet, en omfattande dekonstruktion som utmanade, inte endast de vedertagna vetenskapliga sanningarna utan också Vetenskapen som diskurs för vetande. När denna kritiska betraktelse av det moderna projektet tog sin början är ett av många tvisteämnen som ständigt står på dagordningen i den aktuella debatten. Några vill avdramatisera skeendet genom att påpeka att de självkritiska ansatserna funnits med sedan upplysningens idéer tog form under 1700-talet, andra anser att det är först när franska filosofer som Lyotard, Foucault och Derrida träder in på scenen under 1970-talet som de modernistiska grundtankarna

överskrids. Det är möjligt att den sentida samhälls- och vetenskapskritiska rörelsen är en variation på ett tema med rötter i 1700-talet, men samtidigt är den postmodernistiska utmaningen mot det kritiska förnuftet betydligt radikalare än sina föregångare. Det är mer än en upplysning upplyst om sig själv som är målet (jfr Horkheimer & Adorno 1981, Luthersson 1988).

Etnologins ställning i det här sammanhanget är intressant på flera sätt. Liksom andra vetenskaper är ämnet intimt förknippad med det moderna projektet. Folklivsforskningens uppgift blev i likhet med övriga discipliner i det vetenskapliga fältet att i linneansk anda kartlägga, systematisera och kategorisera en kaotisk och obekant verklighet. Ursprungligen sällade sig folklivsforskarna till kretsen av arkeologer och filologer som inom ramen för historieskrivningen fick uppdraget att kasta ljus över den tidigaste epoken i det västerländska samhällets historia. Medan arkeologerna grävde sig genom seklernas avlagringar i myllan på jakt efter forntiden sökte folklivsforskarna bland levande människor i resterna av det "bondesamhälle" som hastigt var på väg ut ur historien. Där, trodde man, i berättelsetraditioner, i föremål och i seder och bruk, fanns ännu spår efter uråldriga, hedniska föreställningar och ritualer. Så föddes tanken att detta äldre gods ur de djupa folklagren, som

ansågs representera den nationella folksjälens skulle insamlas, bevaras och presenteras för efterkommande generationer (Löfgren 1989).

Nordiska museet, Kulturen och Smålands museum inrättades i slutet av 1800-talet som förebilder för kulturhistoriska museer runt om i landet. Insatsen ansågs betydelsefull i konstruktionen av en nationell identitet, men i vetenskapssamhället hänfördes folklivsforskaren utan tvekan till B-laget i början av 1900-talet. Folklivsforskaren blev modernitetens försynta städgumma som snyggade upp och tog tillvara det som kunde vara värt att spara. Man kan säga att hon sopade igen spåren efter de framåtsträvande teknologernas, naturvetarnas och byråkraternas hårdhänta framfart med kulturarvet. Bevarandefunktionen kunde ibland förbindas med en positiv syn på industrialismen, men lika ofta utvecklades ett seriöst ställningstagande för de "traditionella livsformer" som skulle kastas på historiens sophög. Här danades en känslig personlighet som förenade en mjuk, nostalgisk längtan tillbaka, med ett raseri mot de krafter som utan misskund förstörde resterna av det svunna paradiset på landsbygden. Denna civilisationskritiska tendens, som ledsagat ämnet in i våra dagar, gör kanske att de nutida vetenskapskritiska ansatserna inte känns lika utmanande för etnologer. På sätt och vis har moderniteten alltid varit ett problembarn inom kåren.

Ett annat skäl till att den moderna etnologin bör stå ganska väl rustad inför den nya utmaningen vilar på vetenskapsteoretiska grunder. Den kunskapssociologiska och struktureringsteoretiska inriktning som varit framträdande i ämnet länge och som efterhand tagit form som "det etnologiska perspektivet" (jfr Frykman & Löfgren 1979, Arnstberg 1983) ligger inte så långt ifrån de bärande teoretiska tankegångarna i postmodernismen.² Etnologins målsättning att exotisera den närliggande vardagen för att

göra självklarheterna till tids- och klassbunden kultur sammanfaller metodiskt med postmodernismens intention att blottlägga de för-givet-tagna principerna i det modernistiska tänkandet. Här krävs en liknande förmåga att ta ett steg åt sidan och göra sig främmande inför det, till synes, sanna och obestridda. I nära anslutning till exotiseringen av de *andras* föreställningsvärldar ligger problematiseringen av forskarens *egen* modell av verkligheten och därmed av de begrepp och dolda premisser som ligger till grund för det etnologiska vetandet (jfr Ehn & Klein 1985, Lindqvist 1991a). Med den utvidgningen tangeras de postmodernistiska diskussioner som utgår ifrån att betrakta språket som ett självrefererande system och uppgivandet av sannings-begreppet (jfr Baudrillard 1991).

En tredje orsak till att den postmodernistiska diskussionen inte känns helt främmande för etnologer är ämnets fokusering på det utdefinierade och marginella. Folklivsforskarna har av hävd uppmärksammat områden av den mänskliga existensen som ofta fått sekundär betydelse i den moderna diskursen; det folkliga, vardagliga, individuella, udda och ovanliga, kort sagt "den lilla världen". Det skulle innebära att när det gäller forskningsobjekten kan etnologerna tryggt gå vidare på den inslagna vägen. De torde vara välorienterade på ett fält där historiker, sociologer, litteraturvetare etc. är mindre vana. Exakt *vad* som är studerbart och *hur* denna forskning ska bedrivas kan givetvis diskuteras med hänsyn till den postmodernistiska kritiken av det diskursiva förnuftet, men detta är en problematik som inte kommer att behandlas här.³

En klar tendens i den nutida forskningen kring det moderna projektet är att det handlar mer om modernitet i övergripande och generella termer än om enskilda individers liv och verksamhet i det moderna samhället. Det är en brist med tanke på att industriali-

sering och urbanisering inte är några självgående processer. Det moderna samhället och de moderna idéerna utvecklas självfallet av människor. Avsikten med det följande är att något uppväga denna slagsida genom att med utgångspunkt i två individuella livsöden, ingenjören och undervisningsrådet Nils Fredriksson och naturföreläsaren och folkbildaren Per Jönsson-Rösiö,⁴ peka på några typiska och komplexa drag i den moderna människans tänkande och situation. Eftersom båda var aktiva i det industriella uppbyggnadsskedet i Sverige är tyngdpunkten förlagd till decennierna kring sekelskiftet 1900.

Fredriksson och Rösiö

Religionssociologen Max Weber menade att det främsta kännetecknet på det industrikapitalistiska samhället är en specifik form av *rationalism*, en rationaliseringsprocess som omfattar både medvetandet och samhällets institutionella nivåer och vardagliga praktiker. Denna hade, enligt Weber, sin grund i en kristet-religiös etik — den protestantiska — som kombinerade ett världsligt avståndstagande med en hög värdering av det materiella arbetet. Det hårda arbetet med att fullända Guds rike på jorden hade dock vissa problematiska följder. Strävsamheten gjorde de gudfruktiga förmögna, men eftersom rikedomarna enligt de religiösa påbuden varken fick förslösas eller läggas på kistbotten måste de överföras till nya, "nyttiga" investeringsobjekt. Det idag lika aktuella som välbekanta mottot "att pengarna måste arbeta" såg därmed dagens ljus. Så var grunden lagd för en *kapitalistisk marknadsekonomi* och en *centraliserad statlig byråkrati*, följdfenomen till rationalismen och som Weber framhåller som ytterligare framträdande kännetecken för moderniteten (Weber 1934/1978, Bertilsson 1987).

Om vi lämnar den strukturella och institutionella nivån kan de tre moment som Max Weber lyfter fram förkroppsligas i den moderna ingenjören, företagaren och byråkraten. Detta är yrkeskategorier som tycks befinna sig på kollisionskurs med konventionella modeller och traditionellt tänkande. Det handlar om individer som i sin yrkesutövning måste säga obetingat ja till det moderna industrisamhället.

En som gick i bräsch för rationalismen på svensk mark var Nils Fredriksson, en man som figurerat flitigt i flera vetenskapliga studier (jfr Lindqvist 1985). Fredriksson föddes 1870 i ett mindre lantbrukarhem på Lunda-slätten. Sonen visade sig begåvad i skolan och folkskolläraren uppmuntrade föräldrarna att låta honom läsa vidare. Framtiden befanns ligga inom "det tekniska" och 1888 började så Fredriksson på den treåriga mekaniska linjen på Tekniska Elementarskolan i Malmö. Han utexaminerades med höga betyg 1891 och fick efter ett par praktikår tjänst vid AB Åbjörn Anderssons mekaniska verkstad i Svedala. Fredriksson började som konstruktör men avancerade snabbt till överingenjör och övertog i praktiken snart ledningen för den otidsenliga och patriarkaliskt styrda fabriken.

Det formella steget in i företagsägarnas skara togs när giftermål ingicks med fabrikören Åbjörn Anderssons dotter 1897. Delägarskapet som följde ökade Fredrikssons intresse och nit för att åter sätta företaget på fötter. Ur fabrikörens perspektiv kan det ses som en strategi för att binda en kunskapskompetens till företaget som annars lätt hade kunnat gå förlorad (jfr Göransson 1990). Överingenjören gjorde upprepade resor till industrier i bl.a. USA och Tyskland för att inhämta idéer om hur den svenska industriproduktionen skulle kunna effektiviseras och göras konkurrenskraftig på den internationella marknaden. Tayloristiskt inspirerade effektiviseringsförslag och allmän pro-

Modernitetens spjutspets Fredriksson tillsammans med modellsnickare framför sitt "laboratorium" i Svedala 1894.

paganda för en amerikansk mentalitet presenterades regelbundet i tekniska och allmänpolitiska tidskrifter och Fredriksson blev snart riksbekant som en föregångsman på området. Artiklarna fullkomligt ångade av det tidiga 1900-talets hänförelse inför den moderna tekniken och naturvetenskapens landvinningar. Fattigdom och förnedring skulle snart vara ett minne blott om bara det svenska folket tog sig i kragen och lyssnade på expertisen. Tidigt insåg Fredriksson vikten av en ordnad yrkeskoleutbildning inom industrins ramar, dels för att lära ut de tekniska färdigheter som modern mekanik krävde, dels för att inskräpa den "rätta" (moderna) inställningen till arbetet. Detta väckte statsmakternas intresse och när Skolöverstyrelsen bildades 1919 utsågs Fredriksson till chef för dess yrkesskoleavdelning. Det innebar inte att han lämnade den indu-

striella sfären. Ställningen som undervisningsråd kombinerades med ett fortsatt aktivt ägarskap i den nu ganska betydande industriella verksamheten i Svedala.

Det som gör Fredriksson så tacksam som utgångspunkt för en diskussion kring modern mentalitet och praktik är, som framgått, att här förkroppsligas i en och samma person de tre drag; ingenjören, företagaren och byråkraten, som Weber håller fram som mest centrala i moderniteten.

Mot den extremt moderne Fredriksson ställs, vad jag inledningsvis vill kalla, anti-modernisten eller traditionalisten Per Jönsson-Rösiö. Rösiös tänkesätt och livsgärning ska ge moderniteten i de termer som har diskuterats skarpare konturer, men också spegla den komplexitet och de motsatser som samtidigt innefattas i det moderna projektet.

Rösiö föddes 1861 och växte upp på en tämligen välbärgad gård i Jämshögs socken i Blekinge. Han fick en splittrad men gedigen utbildning som även under några år omfattade privatundervisning i hemmet av en informator. Efter en kortvarig sejour på ett handelsinstitut i Norrköping och en anställning på en glas- och porslinsaffär i Sala återvände han till fädernegården. Redan vid arton års ålder hade han bestämt sig för att stadslivet och den framväxande industrin var inget för honom, ett beslut som efterhand cementerades i en uttalad ideologisk övertygelse om människofientligheten i den framväxande industrikapitalismen. Rösiö sällade sig till den skara av kritiska författare och samhällsdebattörer för vilka det sanna och rätta livet rymdes i traditionella livsformer. Men Rösiö stannade inte vid ord. Efter en mindre kurs på en privat lantbruksskola i Trelleborg började han praktisera som bokhållare och arbetsledare på större lantegendomar. I mitten på 1880-talet vände han åter till hemgården. Med modernt växelbruk och nya lantbruksmaskiner skapades ett idealjordbruk på den nu ganska vanskötta gården. I det skedet började Rösiö experimentera med jordbrukspedagogik i mindre skala. Det var upptakten till den Nordiska lantbruksskolan som efter diverse förvecklingar fick sin slutgiltiga utformning på gården Hagaberg utanför Jönköping.

Samtidigt med att Rösiö drev skolan, ett arbete som innefattade föreläsningar och praktisk undervisning på det egna mönsterjordbruket, reste han land och rike runt som eftertraktad föredragshållare. Ett helt folk tycktes finna tröst i Rösiös ord inför de genomgripande förändringar som samhället vederfors. Kärnan i budskapet var att den moderna industrialismen bröt mot den yttre och inre naturens ordning. Vad nu gällde var att återfinna den harmoni som var på väg att gå förlorad med det agrara samhällets sammanbrott. De civilisationskritiska idéerna

spreds också via en omfattande produktion av artiklar och böcker. Rösiös småbrukarfilosofi och reformprogram fick av allt att döma en betydande spridning, men uppenbarligen föga genomslag i praktiken. Statsanslagen för Nordiska skolan ströps 1929 och Hagaberg såldes på auktion 1931. Fyra år senare avled Rösiö.

Industrialisten och traditionalisten

Nils Fredriksson tillhörde den grupp av ingenjörer som gärna kallade sig *moderna* (Berner 1981), en beteckning som förutom den tekniska kunskapen inbegrep flera andra verksamhetsfält i kunnandet. Den moderne ingenjören var en ledartyp med världsvana. Gedigna språkkunskaper var ett måste liksom att vara väl förtrogen med borgerlig etikett och umgängeskunst. De moderna ingenjörernas uppgift begränsade sig alltså inte till strikt tekniska frågor inom ramen för produktionen. Även om det aldrig utsades direkt i offentliga föredragningar eller i det egna språkröret *Teknisk Tidskrift* var det uppenbart att det fanns en införstådd, kollektivt grundad ambition att överta inte bara den reella ledningen över företagen utan också få ett betydande inflytande i politiska beslutsprocesser.

I botten fanns en grundmurad övertygelse om det industriella systemets välsignelser. Den moderna ingenjörskåren *visste* — på vetenskapliga grunder — att den nya tekniken och industriproduktionen skulle kunna frälsa världen och Sverige när det gällde materiellt välstånd och lycka — detta förutsatt att statsmakterna och allmänheten *förstod* att skapa de rätta förutsättningarna för en sådan utveckling. Här ansåg sig ingenjörerna av den nya skolan bära ett tungt ansvar. Den traditionella passiva rollen övergavs till förmån för en aktiv som innebar en ständig propaganda på alla fronter; på företagen, i

föredrag i skilda sammanhang, i massmedia och tidskrifter, i kommunal- och rikspolitiska kretsar. Tidigt var man medveten om att grunden för en välvillig inställning till en rationalisering av produktionen handlade om en djupgående mentalitetsförändring. Människor måste lära sig tänka "amerikanskt", att låta rationalitet och effektivitet vara ledstjärnor inte bara i arbetet utan i livet som helhet.

Moderna ingenjörer och företagare uppträdde som ett slags modernitetens rebeller, alltid lika vaksamma inför och beredda att ta strid emot varje form av ineffektivitet, slöseri, tröghet och förslappning (Lindqvist 1991). Det var män som ständigt propagerade och arbetade för industriell massproduktion, ökad specialisering och arbetsdelning — allt det som en civilisationskritiker av typ Per Jönsson Rösiö såg som utslag av det mest onda. Om man ska uttrycka det i religiösa termer, kan man säga att medan industrisystemet måste vara Belsebubs verk enligt Rösiö (Paulsson 1991:20), var det snarare Guds sköna skapelse från Fredrikssons horisont. För den sistnämnde fanns det inga gränser för hur långt man kunde sträcka sig i strävan efter raffinerad teknologi och rationell organisation av industri och samhällsliv. Det låg i en högre makts intresse att, i linje med principen om *optimering* i ingenjörskapet, eftersträva högsta möjliga effektivitet på alla områden inom ramen för sociala och ekonomiska begränsningar (Berner 1981:83).

För Rösiö var det mångsidiga arbetet på småbruket det idealt sett mest mänskliga. I arbetet med jorden, djuren och naturen kom människan till sin rätt genom att hela hennes kapacitet användes. Anledningen till att småbruket hyllades framför det större hängde samman med graden av specialisering. Den lilla gårdens ekonomi var beroende av ett flertal näringar för att bli bärkraftig; jordbruk, boskapsskötsel, skogsar-

bete, fiske, jakt, bärplockning, hantverk av skilda slag etc. Småbonden kunde inte som godsägaren köpa de varor och tjänster han behövde. Mångsidigheten i kunnandet och arbetet följde alltså, något paradoxalt, som en positiv konsekvens av (kanske för småbrukaren) olyckliga omständigheter. En högre grad av självhushållning var likaledes en gynnsam effekt av knappa villkor eftersom allt vad pengar, handel och marknad hette var fördärliga företeelser i Rösiös ögon. Följaktligen var sysslor inom handel och hantverk mindre att föredra, men de kunde inte på långt när mäta sig med industriarbetet i vad beträffar deformerande sättsättningar.

Det intressanta är att på det här området kunde, som bekant, konservativa och radikala samhällskritiker ofta mötas. Välkända är t.ex. Karl Marx' romantiskt färgade beskrivningar av det förindustriella manufaktur- och hantverksarbetets företrädare, där arbetaren i ett kontinuerligt växelspel mellan hand och tanke utförde samtliga moment i en arbetsprocess och på så sätt fick följa produkten från abstrakt idé till färdigt föremål. Detta ställdes i bjärt kontrast till den starkt specialiserade industriproduktionen där det mångsidiga och överblickbara arbetet ersatts med själsdödande, enkla och monotona handrörelser: "I manufaktur och hantverk betjänar sig arbetaren av verktyget. I fabriken tjänar han maskinen" (Marx 1867/1981: 367).

Fredriksson gjorde inga förbehåll av den arten när han bedömde den mänskliga arbetsinsatsen. För honom skulle flit och hängivenhet i arbetet premieras oavsett var det utfördes i den totala produktionen. Frågan i vilken grad sysslorna motsvarade eller avvek från det genuint mänskliga ställdes överhuvudtaget inte, eftersom produktionssystemet i den religiöst präglade världsbilden inte kunde vara annorlunda. Då samhällsordningen ytterst var given av en vän-

ligt sinnad högre makt kunde den i grunden inte vara annat än god. Den insikten skulle vara underlag för en positiv syn på den egna, marginella men likväl för helheten nödvändiga, insatsen i det storslagna projektet.

Men Fredriksson var en aning ambivalent här, tydligen inte oberörd av den uppenbara degradering av arbetet som följde i massproduktionens spår. Även om han inte ömmade speciellt för den enskilde arbetaren, så bekymrade han sig för att den bristande motivation som lätt följde av rutiniseringen kunde få negativa effekter för produktionen. Han förespråkade ökad upplysning. Om inte meningen automatiskt framsprang ur arbetsuppgiften, fick den genom lämplig undervisning tillföras utifrån.

Trohet och lojalitet riktades i industrialisternas värld mot den objektiva, samhälleliga verkligheten. Riktlinjer för tänkande och handlande skulle sökas i det utanförliggande, i den av människan starkt bearbetade och omvandlade naturen. Man kan säga att autenticiteten stod att finna i den samhälleliga verklighet som till form och innehåll avvek mest från den jungfruliga naturen. Meningen låg kort sagt i Civilisationen; i kultur, vetenskap, arkitektur, teknik, institutioner — i tingen — i allt det som kommunicerade och ständigt påminde mänskligheten om att den var något annat och former än djur och växter. Men det är inte ting i vila som återspeglar idealet. Det är dynamiken, själva evolutionen, det oavbrutna skapandet och ifrågasättandet av idéer, föreställningar och materiella verkligheter, som framför allt demonstrerar artskildheten. Fredriksson ser det genuint mänskliga som något vilket successivt växer fram och får en allt tydligare gestalt i takt med historiens gång. Därför riktas blicken ständigt mot framtiden, förbi det som genom sin tillblivelse redan demonstrerat sin inneboende tröghet, bort mot det ännu oformulerade. I det förflutna, i evolutionens

andra ände finner vi motpolen; det ociviliserade, enkla och mindre mänskliga samhället. Här tycktes man ha levt i liknöjdhet och vila, närmast instinktivt, ungefär som djur.

Civilisationskritikern Rösiö vände däremot blicken bort från det moderna stads- och industrilivet när han sökte principer för det goda samhället. Medan Fredriksson såg människans storhet och rätta natur träda fram bakom rykande fabriksskorstenar och pulserande storstadsliv riktade Rösiö uppmärksamheten mot inre, tidigt förvärvade kvaliteter. I det perspektivet fanns autenticiteten så att säga redan förverkligad i individen som permanent nedlagda egenskaper och kompetenser. Men erfarenheterna och kunnandet till trots, det hindrade inte mänskligheten från att genom egen förskyllan allt mer fjärma sig från det autentiska livet. Hotet kom från det håll där Fredriksson såg ljuset. Industriproduktion och städer innebar arbetsvillkor och vistelse i miljöer som inte motsvarade eller gav utrymme för de genuina anlagen. Det var nära naturen som människan hade sin hemvist. Det var det fria, jordbundna arbetet i friska luften, som var hennes rätta element. I den orörda eller den lätt bearbetade naturen fanns riktlinjerna för det goda livet.

I Fredrikssons idealsamhälle hade den snabbt svällande, nya medelklass av tekniker och skilda tjänstemannakategorier som följde i spåren på mekanisering och specialisering en nyckelroll. Den inkarnerade hoppet för framtiden, den kategori som i kraft av sin mellanposition och därmed representant för en neutral normalitet, skulle överbrygga den irrationella och kostsamma motsättningen mellan kapital och arbete. I förlängningen skulle vi alla förhoppningsvis betrakta oss som tjänstemän i jätteföretaget AB Sverige.

För Rösiö var de samhällsgrupper som uppstod med industrisamhällets framväxt klandervärda ur flera aspekter. Det gällde

Folkbildaren Rösiö framför kunskapstörstande proselyter.

inte minst representanter från det nyss hylade mellanskiktet; kontorsmänniskorna, som han föraktfullt kallade "blyertspenneskåren" (Paulsson 1991:26). De sågs som lättjefulla och improduktiva parasiter.

Industriarbetarnas situation var mer att beklaga än klandra. De uträttade ett tungt fysiskt arbete under miserabla, människofientliga förhållanden, men det rådde knappast någon tvekan om att de var produktiva. Men kontorsfolket, som var urtypen för de bespottade stadsmänniskorna, satt i bekväma stolar och vände papper hela dagarna. De stod långt från Rösiös idealkår av upplysta och kroppsarbetande småbönder.

Lyckan och tragiken

Så finner vi alltså industrialisten Fredriksson och traditionalisten Rösiö på motsatta sidor,

företrädare av, som det verkar, helt oförenliga ståndpunkter. Det faller sig naturligt att se det som en tvekamp mellan två ytterligheter, mellan en modernist och en antimodernist. Men om vi ska tro den amerikanske filosofen Marshall Berman vilar den bedömningen på en vrågbild av modernitetens karaktär (Berman 1990). Genom trångsyntheten och den oförsonliga attityden visavi motståndarens åsikter liknar Fredriksson och Rösiö flertalet av 1900-talets tänkare och samhällsdebattörer som har tagit ställning i frågan. Antingen är man obetingat för den moderna tekniken, vetenskapen och estetiken på ett sätt som finner sina mest extrema uttryck i *futurismen*, eller är man helt emot den moderna civilisationen.

Michel Foucault tillhör den senaste i raden av 1900-talstänkare som skjuter ett grundskott mot den moderna människans inbillade frihet och naiva framstegsopti-

mism. Marshall Berman tolkar polariseringen och det låsta ställningskrig som utvecklas bland 1900-talets intellektuella som en förflackning i förhållande till de stora 1800-talsmodernisternas förmåga att under en enhet fånga moderniteten i hela dess mångfald och sammansatthet. Han anser att om vi vill förstå den moderna värld vi lever i så har vi mycket att lära av Marx, Nietzsche, Baudelaire, Dostojevskij etc.

Med avstamp framför allt i Marx' filosofi vill Berman nyansera Webers syn på moderniteten genom att påpeka att den inte enbart inrymmer den rationalistiska, teknikvänliga och framstegsoptimistiska tendensen utan i lika hög grad den pessimistiska, kritiska och ofta tillbakablickande dispositionen, "en värld där, enligt Marx, 'allt går havande med sin motsats' och 'allt som är fast förflyktigas'..." (Berman 1990:33). Det betyder att 1900-talets kritiska röster mot civilisationen och det instrumentella förnuftet, från Weber till postmodernisten Lyotard, som tycks höjas från en position utanför, i själva verket befinner sig *inom* ramen för upplysningstraditionen (Wellmer 1986). Det moderna livet är fyllt av motsägelsefulla krafter, något som också är grunden för dess specifika vitalitet. I den bemärkelsen är den moderna människans existens både lycklig och tragisk, både oberoende och bunden. Det progressiva finner vi i rationalismen och det kritiska förnuft som inte tar någon kunskap eller konvention för given utan inträngande granskning. Den rationella människan låter sig inte klavbindas av auktoriteter och regler som inte kan motiveras utifrån förnuftiga principer.

Dörren står öppen för obegränsade möjligheter att ifrågasätta, omskapa och förbättra. Men moderniteten är, som Berman träffande påpekar, "en paradoxal enhet, en oenighetens enhet som sänder oss alla ut i en virvel av ständig upplösning och förnyelse, kamp och motsägelse, kluvenhet och

smärta" (Berman 1990:13). Tragiken är att den snabba förändringstakten och uppgörelsen med alla traditionella band och föreställningsvärldar, innebär att människan hamnar i ett slags värderingsmässigt tomrum som lätt föder en känsla av brist på mål och mening i livet. Det provisoriska och tillfälliga i tillvaron leder till ett ständigt sökande efter stabilitet och ordning. Detta kan ske mer eller mindre oreflekterat men också få mer konkreta uttryck i en uttalad kritik av det moderna eller i explicita visioner om ett annorlunda och människovänligare samhälle.

Barn av samma anda

Vetskapen om motsatsernas spel som ett grundläggande drag i moderniteten borde få oss att även söka efter likheter mellan civilisationskritikern Rösiö och teknokraten Fredriksson. Och visst märks det vid en närmare granskning att båda är barn av samma tid och anda. Lämnar vi de ideologiska meningsskiljaktigheterna till förmån för en mer grundläggande, principiell nivå, framträder den gemensamma kulturella bakgrunden ganska tydligt.

Bägge var teoretiker som drevs av detaljrikt utformade och storstilade visioner om det framtida samhället. Men samtidigt var de utpräglade praktiker. Ingen av dem hade för avsikt att endast bygga luftslott. Här fanns en fast övertygelse om att också försöka realisera utopierna i det konkreta samhällsbygget. De hade båda sitt "laboratorium", mönsterjordbruket Hagaberg och verkstaden i Svedala, där de kunde experimentera och finslipa detaljer i det som senare kunde omsättas i större skala. Propaganda för idéerna bedrevs på alla upptänkliga fronter; i talarstolar, katedrar, tidskrifter, tidningar och böcker.

Fredriksson och Rösiö visar med sina intentioner och metoder sin skolning i upp-

lysningens idéer. Det är starka individer som på ett självklart sätt tar sig rätten att påtala avigsidor och ge förslag till förbättringar. Med hjälp av konkreta åskådningsexempel, det fria ordet och sunda förnuftet skulle det goda samhället skapas.

Men trots rationaliteten och förnuftsstron var båda i grund och botten fatalister. De förmådde på ett självständigt sätt koppla samman sentida naturvetenskapliga landvinningar med mer traditionella religiösa förhållningssätt. För Rösiö, som omfattade en slags panteism med naturlagarna som överordnat subjekt, kommer Naturen någon gång i framtiden, oavsett utgången av människornas handlingar, att revoltera mot de naturfientliga krafterna och kräva att ordningen återställs. Det finns således fortfarande en Plan, en bakomliggande Tanke som måste tydas och efterlevas. Rösiös slutsats är att industrisamhället är dömt till undergång därför att det strider mot det redan utstakade Ödet.

För Fredriksson fanns det också en överordnad Mening som inte fick kränkas. Även han tenderade att sätta likhetstecken mellan naturlagarna och Gud. Det var där man skulle söka för att få visshet om Planen.

Men, som framgått, menade han att den industriella utvecklingen inte stred emot utan låg i linje med lagarna. Han utvecklade en religion som kan ses som en variant på den asketiska protestantismen (Weber 1934/1978). Mot bakgrund av den s.k. predestinationsläran var människan ytterst bara en kugge i en högre makts outgrundliga plan. När individerna omformade samhället genom sitt förnuft — givet av Gud — och med rationalitet och effektivitet som riktmärken förverkligade de i själva verket bara Guds övergripande intentioner (Lindqvist 1985:174).

En annan slående likhet är att de båda männen, trots en tydlig skolning i upplysningens och tidens idéer, mycket sällan, varken i tal eller skrift, lade tyngd bakom orden genom att hänvisa till auktoriteter på området. Så nämnde t.ex. Fredriksson aldrig Frederic Taylors namn i sina många artiklar kring "scientific management", detta trots att han rimligen måste ha kommit i kontakt med dennes idéer och skrifter, inte minst under besöket i USA i början av seklet. På samma sätt uppträder Rösiö mestadels som om han var den förste civilisationskritikern att göra sin stämma hörd.

Det ligger nära till hands att se denna, för vår tid något märkliga obundenhet, som uttryck för den extrema individualism som följde i spåren på frigörelsen från de feodala och ortodoxt religiösa skrankorna. Den borgerliga revolutionen lade grunden för en offentlighet som principiellt lämnade dörren öppen för envar med åsikter och ordet i sin makt att yttra sig. De individuella och specifika erfarenheterna fick plötsligt en tyngd som de inte hade haft tidigare (jfr Frykman 1991). De kunde anses tillräckliga för att gå ut i den offentliga debatten. Kanske var det åsikternas starka förankring i de egna livserfarenheterna som fick Fredriksson och Rösiö att förbise att deras tankar och reformprogram var delar i en mer omfattande diskurs?

Ett annat gemensamt drag är föreställningen om den politiska obundenheten. Tekniken var för Fredriksson neutral, något som stod fritt i relation till politiska ideologier och partipolitiska ståndpunkter. Det samma gällde Rösiös agrara reformprogram. Båda tjänade de, lika övertygat och plikttroget, samhället och allmänintresset. Problemet var att folk och makthavare hade svårt att höja sig över det politiska käbblets irrationella nivå. Hur få allmänheten att inse att de, båda på sitt sätt, var talesmän för en rationell ordning som förnuftsmässigt inte kunde vara annorlunda?

Kallelsen, föreställningen att vara utvald, var drivkraften i den intensiva folkbildnings- och undervisningsverksamheten. Likt missionärer gav de sig ut i samhällsdebatten och fortsatte oförtröttligt livet ut att sprida sina tankar från talarstolar och tidningssidor. Genom upplysning och åter upplysning, skulle de "förvirrade och obildade" en gång komma till insikt. Rösiö öppnade, som vi har sett, en skola i egen regi och Fredriksson blev så småningom undervisningsråd med uppgift att utforma yrkes-skoleutbildningen i riket.

Med hänsyn till innehållet i budskapet var Rösiö och Fredriksson bittra motståndare. Traditionalisten stod mot industrialisten. Men som modernister hade de också gemensamma fiender. På den motsatta sidan hittar vi den oupplysta massan av arbetare och bönder som i ren okunnighet och trångsynthet ställde sig avvisande till ny teknologi och kunskap. Till denna krets hör också fabrikörer och brukspatroner som satt fast i patriarkaliskt tänkande och föråldrade marknads- och produktionsprinciper. Till samma kategori sällade sig också konservativa politiker som gjorde sitt bästa för att motarbeta de progressiva krafterna, samt — värst av allt — den lyx- och nöjeslystna, parasiterande överklassen (jfr Lindqvist 1991: 259).

De båda herrarna var således bärare av en starkt elitistisk attityd. De gav sig själva, dvs. den upplysta eliten en viktig roll i uppbyggnaden och förvaltningen av det ideala samhället — en stat som uppenbarligen inte skulle baseras på den representativa demokratins former, utan styras av insiktsfulla och lojala ledare på skilda nivåer. De var överens om att vad folket behövde var upplysning och god vägledning, inte rösträtt.

Motsägelserna

Per Jönsson Rösiö och Nils Fredriksson var modernister, men framstår ändå som motsatser genom att de renodlade ytterlighets-tendenserna i moderniteten. På den ena kanten finner vi traditionalisten som blickar bakåt och söker stabilitet och ordning och på den andra utvecklingsoptimisten som arbetar desperat för att Sverige ska komma i fatt förebildliga industrinationer som USA, Tyskland och England.

Det intressanta är dock att den här motsättningen inte bara uppträder mellan individerna. En närmare granskning avslöjar att

det också är något som finns inom individerna.

Som framgått hade Rösiö inte för avsikt att återskapa ett svunnet förflutet utan snarare övervinna modernitetens problem genom att utforma ett nytt samhälle där industrin underordnades småbrukarekonominns behov och organisation. Man kan säga att målet var ett samhälle som skulle fungera mer rationellt än industrisystemet, vilket i grunden är irrationellt genom att det bryter mot människans genuina väsen.

Inställningen till teknologi och industriell produktion var dessutom en aning ambivalent. Rösiö tog starkt avstånd från den teknik som skövlade människa och natur, men kunde paradoxalt nog förespråka en industriell exploatering av skog, vattenfall och malmfyndigheter (Paulsson 1991:57). På samma sätt var han inte helt negativt inställd till järnvägen. Så tillvida att den moderna tekniken kunde kombineras med småbrukarsamhällets traditionella ramar hade den alltså en plats i Rösiös visioner.

Motsägelsefulla drag finner vi också i Fredrikssons tankar och gärning. Trots att han själv går i bräsch för den industriella utvecklingen, tycks även han vara märkbart störd av den snabba förändringstakten. Bortom de offentliga och futuristiskt präglade tongångarna fanns ett ständigt sökande efter stillhet i en omtumlande och hastigt föränderlig värld. Själva utopin om det ideala samhället bygger ju på tanken om ett fulländat system, ett paradys som i sin fullkomlighet dväljs i absolut vila. Fredriksson drömde, liksom de flesta som befann sig i "det moderna livets virvelström" (Berman 1990:13), om det perfekta och avslutade.

Estetik och utvecklingsoptimism

På försommaren 1951 befann sig den tillträdande direktören för Scania-Vabis, Henning

Throne-Holst på bilsemester med sin familj i Nordtyskland, på väg till Paris genom Nederländerna. Henning med hustru Gunnel och dottern Berit var, som så många gånger förr, på jakt efter det sublima i konstens sköna värld. Först gjordes en avstickare till en berömd park i Bremen där ljuva rhododendron beskådades. Färden gick sedan vidare till Nederländerna där familjen stötte samman med några "konstälskande vänner" och under deras vägledning besökte man de berömda museerna i Haag, Amsterdam och Otterle. Efter fångslande och oförglömliga möten med de stora mästarnas verk påbörjades så resan till slutmålet i Frankrike. Men på färden hände något obehagligt som bröt den eteriska stämningen och brutalt återförde familjen till verkligheten. Throne-Holst skriver i sina memoarer:

Vägen till Paris gick genom kolgruvedistriktet kring Valenciennes. De gav ett nedslående, nästan skakande intryck av tristess, raka motsatsen till det vi främst hade hoppats att få se i la douce France (1973:176).

Efter den korta anmärkningen återvänder författaren till det tidigare känsloläget och beskriver i entusiastisk ton raden av underbara upplevelser av konst och historiska minnesmärken i Paris.

Det är välkänt att intresset för konst och finkultur i allmänhet är stort bland ledande representanter för det svenska näringslivet. Modernitetens spjutspetsar; affärsmän, bankirer, verkställande direktörer, gör ingen hemlighet av att de tycker om konst och gärna pryder sina hem med målningar av välkända konstnärer. Det tillhör den kulturella elitens favoritämnen att raljera kring finansmännens blamager som konstkännare (Peterson 1988). Men kanske handlar denna vurm för det sublima om något mer än strategier för att förbättra den sociala och ekonomiska ställningen genom en utökning av det kulturella kapitalet? I vilken utsträck-

De första mekaniska verkstäderna och gjuterierna liknade mer utvidgade smedjor än industrier i vanlig mening. Reparationer och nya konstruktioner gjordes efter beställningar från en lokal kundkrets. Serietillverkning var något okänt och en stor del av arbetet kunde, som här, få utföras på gårdsplanen. Bilden från Hakers gjuteri i Skurup omkring 1910 kan ge en föreställning om den verklighet som mötte Fredriksson när han kom till Svedala. Foto: LUF.

ning kan det också ses som ett svar på modernitetens inneboende motsättningar?

Throne-Holsts memoar är ganska typisk för hur den ekonomiska eliten hanterar och skildrar spänningen mellan framåtskridande verksamhet och nostalgiskt tillbakablickande. Utmärkande för biografiernas uppläggning är den ständiga pendlingen mellan beskrivningar av mannen i den framgångsrika karriären, uppoffrande arbete i företagets och samhällets tjänst och de korta avbrotten för kontemplation på konstgallerier, framför antika tempel i Grekland eller stilla stunder i hemmet med god litteratur och klassisk musik. Kanske är det bland den ekonomiska och industriella eliten som behovet av en motvikt blir som störst?

Placeringen i utvecklingens frontlinje krävde en tillflyktsort som stod fri från tidens tand, ett rum för absoluta värden, opåverkat av den snabba förändringstakten. Verksamheten gav dessutom underlag för ett annat, men närliggande problem. Man får intrycket av att näringslivets män gärna stoltserar med sina insatser, men samtidigt, på ett annat plan, känner en viss skuld inför de omstörtande krafter man förvaltar och sätter i rörelse. Intresset för och vården av mänsklighetens eviga värden blir till en sorts absolution för handlingarna i utvecklingens tjänst. Som bl.a. Max Weber har påpekat är det estetiken som övertar religionens transcendent roll i det moderna, sekulariserade samhället (Weber 1946, Bertilsson 1987).

Konsten blir under 1900-talet ersättningen för "den döde guden", den sfär där begäret får fritt spelrum, lösgjort från tro och vetande. Men det var inte alla som helt kapade banden med traditionsarvet. Fredriksson håller sin Gud levande i det längsta, medan de flesta av hans efterföljare i näringslivets led söker det surrogat som bjuds i konstens värld.

Den moderna människans identitet är kluven. Här finns en ständig ångslan för det ansvar som hon har tilldelat sig själv i gestaltningen och omgestaltningen av de egna existensvillkoren. De motsatta tendenserna ska alltså inte betraktas som antiteser utan som två ömsesidiga komponenter i moderniteten. Rösiö och Fredriksson belyser på ett bra sätt hur tradition och förändring går hand i hand. Visionerna är kontrastiva, de kräver en motbild för att bli tydliga. Det förändringsorienterade samhället ställs mot bilden av det trögrörliga och slutna, medan det traditionsbevarande får sin skärpa i relation till det människofientliga industrisystemet. Mot det goda samhället ställs bilden av det onöda, det naturliga mot det onaturliga. Men de motsatta metaforerna kan, både i allmänna och individuella sammanhang, lätt laddas om; motbilden blir förebild och ideal framstår som ett hot. Så slår pendeln mellan framåtskridande och tillbakablickande, mellan hopp och förtvivlan, i takt med modernitetens komplexa utformning.

Noter

- ¹ Förvirringen är stor när det gäller användningen av begrepp som modernism, modernitet, det moderna projektet, postmodernism och postmodernitet. Den mångtydigheten får man leva med. Det gäller att i varje enskilt fall göra en definition. I föreliggande arbete ansluter jag mig till den distinktion som grovt sett betecknar modernitet (postmodernitet) som liktydigt med ett konkret samhällstillstånd, till skillnad från modernism (postmodernism) som

mer begränsat syftar på de föreställningar och idéer som utvecklas dialektiskt i relation till det moderna (postmoderna) samhället. Gränsen är m.a.o. flytande. Det handlar snarare om var man lägger tyngdpunkten i diskussionen kring det moderna projektet, än om åtskilda kategorier av typen bas-överbyggnad (jfr Featherstone 1988, Luthersson 1988).

- ² Påståendet kan tyckas märkligt med tanke på att den etnologiska forskningstraditionen hör hemma i den metafysik som postmodernismen attackerar. Den kulturanalytiska kardinaltanken att verklighetens ytfenomen kan avlockas en bakomliggande mening, strider mot postmodernismens syn att ingenting finns bakom framträdelseformen. Mot detta kan hävdas att just *den* insikten är den djupa förståelse, som av skilda anledningar förblir dold för det modernistiska tänkandet. Eller som Peter Lutherson uttrycker det: "Det finns ju förvisso en sanning, nämligen den att sanningen inte finns" (1988:73). Utifrån den kritiken finns det skäl att hävda ett släktskap, utöver det rent metodiska, mellan konventionell etnologi och postmodernism (jfr Lindqvist 1989:41).

- ³ Detta har bl.a. diskuterats i ett nummer av *Nord-Nytt* som utkom 1989, nr 37. Se särskilt artiklar av Gerholm/Gerholm, Borda och Lindqvist.

- ⁴ Artikeln är en omarbetad version av en kommentar till tre inlägg på de Teknikhistoriska dagarna på Tekniska museet i Stockholm, den 22–23 november 1991. Ett av de intressanta inläggen hölls av idéhistorikern Lars Paulsson som behandlade civilisationskritikern Per Jönsson-Rösiös samhälls- och tekniksyn, ett föredrag som baserades på hans trebetygsuppsats "Revolt mot industrisamhället", 1991. Vad beträffar diskussionen kring Rösiö är jag följaktligen stort tack skyldig Lars Paulsson. När det gäller Nils Fredriksson utgör min egen artikel i antologin *Moderna tider*, "Nils Fredriksson i framtidslandet" huvudunderlag (red. Frykman/Löfgren 1985).

Litteratur

- Arnstberg, Karl-Olov (red.), 1983. *Korallrevet. Om vardagens kulturmönster*. Stockholm: Carlsson & Jönsson Bokförlag.
- Baudrillard, Jean, 1991. "I otakt med språket." I: *Res Publica* 17.
- Berman, Marshall, 1990. *Allt som är fast förflyktigas. Modernism och modernitet*. Lund: Arkiv.
- Berner, Boel, 1981. *Teknikens värld. Teknisk förändring och ingenjörsarbete i svensk industri*. Lund: Arkiv avhandlingsserie 11.

- Bertilsson, Margareta, 1987. *Slaget om det moderna. Sociologiska essäer*. Stockholm/Lund: Symposium.
- Borda (Lindqvist), Beatriz, 1989. "Mellan medvetande och text." I: *Nord-Nytt* 37.
- Ehn, Billy & Klein, Barbro, 1985. *Från erfarenhet till text. Om kulturvetenskaplig reflexivitet*. Institutet för folklivsforskning vid Stockholms universitet. Stencil.
- Featherstone, Mike, 1988. "In Pursuit of Postmodernism: An Introduction." I: *Theory, Culture & Society*. Vol. 5/no 2—3.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, 1979. *Den kulturelade människan*. Lund: Liber.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar (red.), *Svenska vanor och ovanor*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Gerholm, Lena & Gerholm, Tomas, 1989. "Om inte kultur fanns, så skulle man behöva uppfinna den." I: *Nord-Nytt* 37.
- Göransson, Anita, 1990. "Kön, släkt och ägande. Borgerliga maktstrategier 1800—1850." I: *Historisk tidskrift* 4.
- Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, 1981. *Upplysningens dialektik*. Göteborg: Röda Bokförlaget.
- Lindqvist, Beatriz, 1991a. *Drömmar och vardag i exil. Om chilenska flyktingars kulturella strategier*. Stockholm: Carlssons.
- Lindqvist, Mats, 1985. "Ingenjör Fredriksson i framtidslandet." I: Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar (red.), *Modärna tider. Vision och vardag i folkhemmet*. Lund: Liber.
- Lindqvist, Mats, 1989. "Att betrakta eller förändra världen." I: *Nord-Nytt* 37.
- Lindqvist, Mats, 1991. "Disponent Bergs visioner." I: Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar (red.), *Svenska vanor och ovanor*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Luthersson, Peter, 1988. "Synpunkter på postmodernismen." I: *Tidskrift för litteraturvetenskap*. 2—3.
- Löfgren, Orvar, 1989. "The Nationalization of Culture." I: *Ethnologia Europaea*. XIX: 1.
- Marx, Karl, 1867/1981. *Kapitalet*. Första boken. Lund: Arkiv-Zenit.
- Paulsson, Lars, 1991. *Revolt mot industrisamhället! Civilisationskritik hos Per Jönsson-Rösiö samt några jämförelser med Pjotr Kropotkin och John Ruskin*. Stockholms universitet, Avdelning för idéhistoria. Stencil.
- Pettersson, Lars, 1988. *Det kulturella kapitalet. Kritik av kultursponsringen*. Stockholm: Tidens förlag.
- Throne-Holst, Henning, 1973. *Mitt livs företag*. Stockholm: Bonniers.
- Weber, Max, 1946. *From Max Weber, Essays in Sociology*. New York: Oxford University Press.
- Weber, Max, 1934/1978. *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*. Argos.
- Wellmer, Albrecht, 1986. *Dialektiken mellan det moderna och postmoderna. Fönuftskritik efter Adorno*. Lund: Symposium.